

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2024

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 70

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 8.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihileswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handlekaloko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa.)
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga n'wi xupuli. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA YA NTIYISO/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa himfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyikile yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

1.1	I Zamazama.✓	(1)
1.2	wisa./B.✓	(1)
1.3	Ku pfumaleka ka switirhisiwa leswi faneleke,✓ ku pfumaleka ka vuhlayiseki,✓ ku tlimbiwa hi gasi✓ na ku weriwa hi maribye/misava.✓
(Tinhlamulo TIMBIRHI ntsena.)	(2)
1.4	Nhlokomhaka i 'Ku ceriwa ka swicelwa loku nga riki enawini', leswi yelanaka na hungu ra xitshuriwa leri vulavulaka hi ku ceriwa ka swicelwa loku nga riki enawini.✓✓	(2)
1.5	Hileswi ku pfumalaka mintirho kutani va vona yi ri yona ndlela leyi va nga yi tirhisaka ku kota ku hlayisa mindyangu ya vona./Hileswi vanhu va rhandzaka mali.✓✓
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)	(2)

- 1.6 1.6.1 Swakudya.✓ (1)
- 1.6.2 Ku chavisa/chuhwisa swinene/ngopfu.✓
(Hambiloko mukamberiwa a nga tsalangi maengeteri u nyikiwa nkutlunya.) (1)
- 1.7 Hileswi ku nga ntirho/vutihlamuleri bya wona ku vona leswaku mintsumbu leyi nga vaka kona ya tekiwa yi yisiwa emuchara leswaku maxaka ya vafi va ta kota ku va kuma kona va ya va lahla.✓✓
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.8 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ku pfumaleka ka mintirho swi na xiave eka ku engeteleka ka vugevenga etikweni.✓✓
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 1.9 U va lemukisa hi khombo leri va nga hlanganaka na rona loko va cela swicelwa hindlela ya vuxisi/vugevenga.✓✓ (2)
- 1.10 I mhaka ya kahle hikuva vutomi bya vanhu lava byi ta hlayiseka.✓✓

KUMBE

- A hi mhaka ya kahle hikuva mfumo wa tsandzeka ku tumbuluxa mintirho leswaku vanhu va ta kota ku hlayisa mindyangu ya vona.✓✓
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.11 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va tshika leswi va swi endlaka hikuva swi na khombo eka vutomi bya vona.✓✓
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Xi humelerisa swicelwa swo hambanahambana leswi kurisaka ikhonomi ya tiko.✓✓ (2)
- 1.13 Hileswi nkoka wa swona wu nga wa le henhla swinene.✓✓
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.14 Swa ndzi tsakisa✓ hikuva swi tlakusa ikhonomi ya tiko.✓/Swa ndzi tsakisa✓ hikuva loko ndzo va na nkateko wo swi kuma ndzi nga xavisa ndzi vuyeriwa hi mali yo tala.✓
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.15 Eka xitshuriwa xa A ku vulavuriwa hi swicelwa, leswi fanaka na leswi humelerisiweke eka XITSHURIWA XA B./Hinkwaswo swi vulavula hi swicelwa.✓✓ (2)

- 1.16 Eka xitshuriwa xa A a ku landzeleriwangi milawu hikuva ku tirhisiwile vukungundzwana/vugevenga ku cela swicelwa kasi eka xitshuriwa xa B ku landzeleriwile milawu hikuva swicelwa a swi tumbetiwangi./Eka xitshuriwa xa A swicelwa swi va swi nga basisiwangi kasi eka xitshuriwa xa B swicelwa swi basisiwile./Eka xitshuriwa xa A mavito ya swicelwa ya boxiwile, ku nga nsuku, dayimani, koporo na malahla kasi eka xitshuriwa xa B mavito ya swicelwa leswi vonakaka a ya boxiwangi.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A:

30

XIYENGE XA B: NKOMISO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Byongo bya munhu byi kota ku tirha himfanelo loko a hlaya tibuku.√ Vutitshembi na matirhelo ya mudyondzi swa tlakuka.√ Swi aka rirhandzu na ntwelavusiwana eka vahlayi.√ Ku engeteleka ka vutivi eka machudeni na ku oloveriwa loko va lava ku amukeriwa etikholeji na le mintirhweni.√ Va tholeka hikuva va hlaya na ku vulavula hi vutitshembi.√ Swi engetela vutlhari, munhu wa humelela evuton'wini.√ Ntshikelelo wa miehleketo a wu vi kona eka vahlayi va tibuku.√ Swi pfuna leswaku munhu a khomiwa hi vurhongo hi ku olova na ku engeteleka ka masiku yo hanya.√

[Ntsengo wa marito = 90]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (7)
- Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

	MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1.	'Ku hlaya tibuku swi endla leswaku byongo bya munhu byi kota ku tirha himfanelo.'	1.	Byongo bya munhu byi kota ku tirha himfanelo loko a hlaya tibuku.√
2.	'Loko mudyondzi a hlohloteriwa ku hlaya ekaya swi endla leswaku a titshemba, a kota ku humesa mavonelo ya yena na matirhelo eka tidyondzo ta yena exikolweni ya tlakuka.'	2.	Vutitshembi na matirhelo ya mudyondzi swa tlakuka.√
3.	'Vanhu lava hlayaka tibuku ta switori va kumeka va va na rirhandzu xikan'we na ntwelavusiwana eka swimunhuhata leswi va hlayaka hi swona.'	3.	Swi aka rirhandzu na ntwelavusiwana eka vahlayi.√
4.	'Vulavisisi byi kombisa leswaku machudeni lama hlayaka tibuku minkarhi hinkwayo ma kuma vutivi byo enta lebyi kotaka ku va pfuna loko va lava ku amukeriwa etikholeji na le mintirhweni.'	4.	Ku engeteleka ka vutivi eka machudeni na ku oloveriwa loko va lava ku amukeriwa etikholeji na le mintirhweni.√
5.	'Ndzavisiso lowu veke kona hi lembe ra 2019 wu kombisa leswaku makumetsevukaye wa tiphesente ta vathori va tsakela ku thola vatirhi lava kotaka ku hlaya hikuva va kota ku vulavula hi vutitshembi.'	5.	Va tholeka hikuva va hlaya na ku vulavula hi vutitshembi.

6.	'Loko munhu a tshamela ku hlaya tibuku u engetela vutlharhi naswona wa humelela evuton'wini bya yena.'	6.	Swi engetela vutlhari, munhu wa humelela evuton'wini.✓
7.	'Ntshikelelo wa miehleketo wu fambela ekule na vanhu lava hlayaka tibuku minkarhi hinkwayo.'	7.	Ntshikelelo wa miehleketo a wu vi kona eka vahlayi va tibuku.✓
8.	'Loko munhu a hlaya tibuku minkarhi hinkwayo swa n'wi olovela ku khomiwa hi vurhongo loko nkarhi wa ku etlela wu fika, swi tlhela swi n'wi engetelela na masiku ya yena ya ku hanya.'	8.	Swi pfuna leswaku munhu a khomiwa hi vurhongo hi ku olova na ku engeteleka ka masiku yo hanya.✓

[Ntsengo wa marito = 90]

Makoreketelo ya nkomiso:

Makoreketelo ma fanele ma katsa timhaka ta nkoka na ku papalata timhaka leti nga pfuniki nchumu.

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**
 - Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7: **N = (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya.)
 - Timaraka ti3 i ta ririmi: **R = (3)**
 - Ntsengo wa timaraka: **10**
- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**
 - Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: nyika maraka yin'we ya ririmi.
 - Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: nyika timaraka timbirhi ta ririmi.
 - Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: nyika timaraka tinharhu ta ririmi.
- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**
 - Mintshaho ya 7: u nga nyiki maraka ya ririmi.
 - Mintshaho ya 4–6: nyika mpimohenhla wa maraka yin'we ya ririmi.
 - Mintshaho ya 2–3 ehenhla ka 7: nyika mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.

LEMUKA:

- ✓ Loko mukamberiwa a kumile minkutlunya ya 7 ku langutisiwa leyi tshahiweke na leyi a yi tsaleke hi marito ya yena.
- ✓ Loko a tshahile minkutlunya ya 2–3 ehenhla ka 7, u nyikiwa mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.
- ✓ Loko a lo tshaha minkutlunya ya 2–3 ntsena a nga nyikiwi maraka ya ririmi.

LEMUKA:

- **Ntsengo wa marito:**
 - Vakamberi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
 - Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hindlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya kufika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B:**10**

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 ntiyiso./B.✓ (1)
- 3.2 U tsarile nhlokomhaka hi fonto/maletere lamakulu./U tsarile nhlokomhaka hi fonto/maletere lama tikisiweke.✓ (1)
- 3.3 Xi nga va xi kongomisiwile eka vanhu hinkwavo lava lavaka ku virisa/kufumeta mati./Xi nga va xi kongomisiwile eka un'wana na un'wana loyi a lavaka ku xava ketelele.✓✓
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 3.4 Nxavo wa ketelele/yonu wu ehlisiwile/hungutiwile/tshoviwile/chipisiwile./Hileswi ketelele leyi navetisiweke yi tiyeke no hlayisa gezi./Hileswi ketelele leyi navetisiweke yi tiyeke no hlayisa gezi.✓✓ (2)
- 3.5 Munavetisi u vula leswaku tiketelele to tiya no hlayisa gezi ti kumeka eka vona ntsena, leswi nga riki ntiyiso hikuva ma tele mavhengele lama xavisaka tiketelele to tiya no hlayisa gezi.✓✓ (2)
- 3.6 U ta pfumeleriwa ku tlherisa ketelele leyi nga na xihoxo ku nga si hela tsevu wa tin'hweti.✓✓ (2)

[10]**XIVUTISO XA 4: KHATHUNI****XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Swi le kaya./Swi le mutini./Swi le rivaleni ra muti./Swi le ndlwini.✓ (1)
- 4.2 tinyiko./C.✓ (1)
- 4.3 Ti nga va ti humelerile namixo/namadyambu✓ hikuva swimunhuhatwa swi ambarile swiambalo swo etlela hi swona.✓ (2)
- 4.4 Yi nga va yi nga n'wi tsakisangi./Yi nga va yi n'wi hlamarisile./Yi nga va yi nga n'wi khomangi kahle✓ hikuva u xaveriwile xikanyakanya ku nga sunguriwangi ku vulavuriwa na yena.✓/Yi nga va yi nga n'wi tsakisangi./Yi nga va yi n'wi hlamarisile./Yi nga va yi nga n'wi khomangi kahle✓ hikuva u toloverile ku tirhisa movha.✓
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 4.5 Ri nga va ri kombisa ku va a tsakile.✓✓ (2)
- 4.6 I swa n'wina leswaku mi ta hlayisa phetiroli loko mi ya emintirhweni.✓✓
(Mukamberiwa u kuma timaraka hinkwato loko a hlamarile xivutiso hinkwaxo hi ku hetiseka.) (2)

[10]

XIVUTISO XA 5: PROSI**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 Byona.✓ (1)
- 5.2 Nkul.✓ (1)
- 5.3 Xi nga tirhisiwa loko munhu a nyika un'wana swilo swo karhi hi tindlela ta vuxisi hi xikongomelo xo vuyeriwa.✓✓ (2)
- 5.4 Loko u ba mati hi swilo **leswi**✓ nga ku faneriki a wu **tiphini**.✓ (2)
- 5.5 I ku vumba rhavi ra xitwisiwo./I ku yisa nsinya wa riendli/rito 'vuya' eka rhavi ra xitwisiwo.✓✓ (2)
- 5.6 Mukamberiwa u ta vumba xivulwa hi rito 'matimba' ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa leyi vulaka nkinkhi lowu munhu a nga na wona wo kota ku endla ntirho wo karhi.
Swikombiso:
- Kokwana u hi tshoverile **matimba** yo nandziha emasin'wini ya yena./Ntiyiso u na **matimba** hikuva u kotile ku ba vafana vambirhi a ri yexe./Hahani u hela **matimba** hikuva wa vabya./Mi ta twa hi mina hikuva ndzi nyikiwile **matimba** yo fambisa/lawula.✓✓ (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70